

בענין ארבע כוסות בשיטת הרשב"ם (קח:)

הגמרא¹ מביאה מימרא של רבי יהושע בן לוי: "נשים חייבות בארבעה כוסות הללו, שאף הן היו באותו הנס". לאחר מכן מובאת ברייתא: "תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים ואחד תינוקות. אמר רבי יהודה: וכי מה תועלת יש לתינוקות בייץ? אלא מחלקין להן קליות ואגוזין בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו". ויש לשאול, לשם מה הובאו שני מקורות לחיוב נשים בארבע כוסות? אמנם ניתן לומר שכל החידוש שבאה הברייתא ללמד, הוא דוקא לגבי התינוקות, שלתנא-קמא חייבין בארבע כוסות, ואילו רבי יהודה חולק עליו, ובדרך אגב מזכרים גם האנשים והנשים שעל חיובם בארבע כוסות אנו כבר יודעים. (האנשים - למדנו במשנה, והנשים - מדברי רבי יהושע בן לוי). וכך יתבארו הדברים. רבי יהושע בן לוי בא לחדש שלמרות שהיינו חושבים שארבע כוסות הן מצות-עשה שהזמן גרמא, ולכן תהיינה הנשים פטורות, קא משמע לן שנשים חייבות בארבע כוסות, שכן אף הן היו באותו הנס.

ומהו פירוש שאף הן היו באותו הנס? על כך באים שני הסברי התוספות²: (א) פירוש הרשב"ם, שעל ידן נגאלו - שנשים צדקניות היו עיקר בנס. לתוספות קשה על הסבר זה, משום שמילת 'אף' לא משמע עיקר, ולכן מביאים התוספות הסבר נוסף - (ב) שגם הנשים ניצלו מהסכנה, משום שאף הן היו בכלל הגזירה. כשאנחנו ממשיכים בקו הזה, שחיוב נשים בארבעה כוסות נובע מכך שאף הן היו באותו הנס, וזה למדנו מדברי רבי יהושע בן לוי, וכן שכל החידוש בברייתא הוא רק לגבי קטנים, שאף הן חייבים בארבע כוסות, ברור מאד הסבר הרשב"ם, לגבי הלשון בברייתא - "ואחד התינוקות" - שכן גם הם נגאלו, ולכן דינם כמו הנשים. שמאחר שהן נגאלו, הן חייבות בארבע כוסות (כמו ההסבר השני בתוספות).

אלא שכאן, היינו מצפים שהרשב"ם³ ימשיך ויסביר על-פי אותו קו מחשבה את דברי רבי יהודה. וכי מה תועלת יש לתינוקות - אם רוצים

1. דף קח:

2. שם בד"ה: "היו באותו הנס".

3. כמו שאכן כתב הר"ן אצלנו.

שגם התינוקות יזכרו את יציאת מצרים, צריך לתקן להם דבר שיתאים להם, ואילו מצות ארבע כוסות לא תגרום להם לזכירת הגאולה?! ולכן תקנו להם הקליות והאגוזים - בהם יש כדי לסייע לתינוקות לשאול שאלות ומתוך כך לקבל תשובות, וכך יזכרו את ענין יציאת מצרים.

והנה, למרבה הפלא, הרשב"ם מסביר אחרת את דברי רבי יהודה: "וכי מה תועלת יש לתינוקות - הלא פטורין מן המצוות?". ודבריו אלו קשים לכאורה, משלוש סיבות: א) מסיבה עניינית: אם תינוקות פטורין מן המצוות, מה יועיל לרבי יהודה לתקן משהו אחר במקום היין, הרי גם בו הם לא יהיו חייבים? ב) תוכנית: מדוע לא הסביר הרשב"ם, כפי שאמנם היינו מצפים, שלקטנים אין תועלת בארבע כוסות, מצד מטרת המצוה שלא שייכת בהם, ולא מצד חיובם במצוות? ג. סברתית - אם נכונה טענתו של רבי יהודה - מה חשב תנא קמא? וכי חשב שניתן לחייב קטן במצוות? ואם כן, מאיזה טעם, שהרי כל החיוב לקיים מצוות דרבנן נובע מצד המצווה מדאורייתא של "לא תסור", וממילא קטן לא מחוייב בה? ובכל מקרה צריך להבין את מחלוקת תנא קמא ורבי יהודה.

והערה נוספת, מדוע הרשב"ם נקט בהסבר תנא קמא לגבי חיוב קטנים בארבע כוסות כתירוץ השני בתוספות, שנשים חייבות בארבע כוסות כי אף הן היו באותה ההצלה, וכך גם התינוקות, והרי הרשב"ם⁵ כותב רק את ההסבר הראשון של התוספות (שנשים הן עיקר הנס), ולא מזכיר כלל את ההסבר השני שגם הן נגאלו, שלפחות אצל התינוקות הוא ההסבר לחיוב בארבע כוסות!?

ניתן אמנם לענות על ההערה, שלפי הרשב"ם הנשים לא היו משועבדות. כמו שגם פרעה גור: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", שעיקר חששו של פרעה היה מן הזכרים, והם אלו ששועבדו, ולכן מצד הגאולה מן השיעבוד, הנשים פטורות, ואילו הקטנים חייבים, שהרי הם נגאלו מגזירת השמד ביאור. ונפקא-מינה תהיה לגבי בנות קטנות - שתהיינה פטורות מארבע כוסות. כי לפי ההסבר - "שבזכות נשים צדקניות", זה דוקא הנשים הנשואות, שעליהן מספרת הגמרא בסוטה: "שהיו הולכות לשאוב מים...

4. לכאורה, רבי יהודה לא תיקן אכילת קליות לתינוקות, אלא חילוק קליות לקטנים על-ידי האבות, וככל הנראה, מדין חינוך, ובזה סרה התמיהה - הערת העורך. תגובת הכותב להערה: אם נאמר שזה מדין חינוך - הסבר הרשב"ם גם-כן לא מובן, דאם כן מה פירוש - "הלא פטורין מן המצוות"? מדוע מעניין אותנו חיובם במצוות? הרי הכל הוא מדין חינוך! - אז מה אכפת לן שהם פטורים מן המצוות? אביהם חייב! ומה הסבר הרשב"ם? היה הרי צריך להמשיך כמו שחשבנו בתחילה - מה מועיל לתינוקות שתית יין, שהרי הם לא יזכרו את יציאת מצרים?
5. בד"ה שאף הן היו באותו הנס.

בענין ארבע כוסות בשיטת הרשב"ם (קח):

ומוליכות אצל בעליהן" - משמע דוקא נשים נשואות. ויתכן ויהיו גם פטורים מלתת לקטנות קליות ואגוזים, כי אין מה להזכיר להן את השיעבוד. אלא שגם על הסבר זה יהיה קשה, לפי שבגמרא בסוטה משמע שגם הנשים היו משועבדות - שהחליפו עבודת אנשים בנשים ועבודת נשים באנשים. ובכל מקרה, עדיין שאר השאלות טעונות הסבר.

נראה, שצריך לומר שלרשב"ם יש שתי סיבות לחיוב שתיית ארבע כוסות בפסח: א) מצד זכירת הנס. כמו שהוא הסביר בתחילת הפרק, בטעם ארבע כוסות, וכמו שהסביר בדברי רבי יהושע בן לוי, שמאחר והנשים היו בכלל הנס והן חייבות לזכור אותו, תיקנו גם להן ארבע כוסות. ב) חיוב שתייה מצד השמחה, כפי שמובא בגמרא⁶, שאין שמחה אלא ביין. ובפסח תיקנו את מצות השמחה דוקא על ארבע כוסות⁷.

על-פי יסוד זה נוכל לבאר ולתרץ את השאלות ששאלנו. נתבונן ראשית במחלוקת המופיעה לקמן: "תנו רבנן: חייב אדם לשמח בניו ובני ביתו ברגל, שנאמר: 'ושמחת בחגך'. במה משמחם? ביין! ורבי יהודה אומר: אנשים בראוי להם, ונשים בראוי להן. ואנחנו מפרשים: אנשים בראוי להם - ביין, ונשים בראוי להם. במאי? תני רב יוסף: בבבל בבגדי צבעונין, ובארץ-ישראל בבגדי פשתן מגוהצין". רואים אנו שיש מחלוקת עקרונית בין תנא קמא לרבי יהודה. תנא קמא סובר שמצות שמחה בחג היא רק ביין, ואילו רבי יהודה חולק ואומר שיש לכל אחד את ענינו הראוי לו.

ונעמוד רק על דיוק נוסף - תנא קמא מביא שמצוה לשמח את בניו ובני ביתו. כשרבי יהודה מפרט מה משמח כל אחד, הוא מפרט רק את האנשים ואת הנשים, אך לא אומר במה, ורק הגמרא היא שמבארת זאת. רבי יהודה לא מזכיר כלל את החובה לשמח את בניו הקטנים! אדרבא ניתן ללמוד שהוא מדייק שאין חובה לשמח בנים קטנים, שהרי יכול היה רבי יהודה לומר - כל אחד בראוי לו, ובכל זאת אמר אנשים בראוי להן ונשים בראוי להן; האריך בלשון - ללמד שאין מצוה לשמח את הקטנים. יוצא מכאן שהמחלוקת בין תנא קמא לרבי יהודה היא כפולה. תנא קמא סובר

6. פסחים קט.

7. לקביעה זו יש השלכה הלכתית בשאלת קיום מצות ארבע כוסות במוץ ענבים, שסוגלת השמחה הקיימת ביין המשכר, לכאורה אין בו, וכבר דנו בדבר הפוסקים האחרונים. ויעוין ב'מקראי קדש', להגרצ"פ פראנק, חלק ב, הלכות פסח סימן לה, ובהגדה של פסח - 'קול דודי', בפסיקת הגר"מ פיינשטיין בניהון, שפסק שמוץ ענבים לא מהני למצות ארבע כוסות, אולם לעומתם פסקו בהגדה של פסח חזו"ע חלק ב עמוד קכה, ובשו"ת משנה הלכות חלק י, סימן פז, שלהסובל מיון, מיוץ ענבים עדיף טפי לכתחילה, וכן הובא בתשובות והנהגות חלק ב, סימן רמג, שכך נהג הגר"ז מבריסק זצ"ל, וכך מובא ב'סידור פסח כהלכתו', בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א, שכך נהג בעל החזון-איש זצ"ל. - הערת העורך.

שהשמחה היא לכולם ביין, ורבי יהודה אומר כל אחד בראוי לו. תנא קמא סובר שיש חובה לשמח את כולם כולל בניו הקטנים, ורבי יהודה אומר שמצות שמחה שייכת רק בחייבים במצוות⁸, אנשים ונשים - איש שהגיע למצוות, ואשה שהגיעה למצוות. ועתה נבוא לבאר:

את הכפילות בין דברי רבי יהושע בן לוי לברייתא, נסביר שרבי יהושע בן לוי אומר את דינו מצד חובת הזכירה של הנשים, ולא מצד חובת השמחה שהברייתא מלמדת עליה. ולכן הברייתא חוזרת ומזכירה שגם לאנשים וגם לנשים יש חובה לשתות יין, וזה חידוש הברייתא, שזה מדין שמחה, ולא רק מצד זיכרון הגאולה. ולכן תנא קמא אליבא דשיטתו, שמצות שמחה היא מצוה דוקא ביין ומצוה על כולם כולל הקטנים, כותב שהכל חייבין בארבע כוסות אלו, כולל התינוקות, וטעמו עימו, שאף התינוקות נגאלו, ולכן יש ציווי לשמח אותם. והחייב הוא לא מצד עצמם, אלא מצד המשמח. ורבי יהודה חולק, כי הוא מבין שכל חיוב מצות השמחה הוא דוקא בחייבים במצוות. ודבר זה מדוקדק היטב בגמרא, שרבי יהודה לא שואל 'וכי מה תועלת יש לנשים ביין?' - שאלה שהיתה יכולה להיות במקומה, שהרי לפי שיטתו נשים בבגדים ולא ביין. אלא הדבר פשוט שהוא מסכים שיש חיוב על הנשים לשתות ארבע כוסות. אלא שהוא מבין שזה מצד זיכרון הגאולה, ולכן הוא אינו חולק על תנא קמא בנשים, אלא רק בקטנים, משום שלדעת רבי יהודה אין ענין לשמחם, ומדויק שלפי דבריו

8. יש להדגיש כי אין חובת שמחה על האשה, ולא חובת שמחה על הבן, אלא חובת האב לשמח את בני ביתו, כחלק ממצות השמחה שלו. כך ניתן באופן פשוט לדייק מכך שלא נקבעה חובה על הנשים ובניו הקטנים לשמח, אלא חובה על האב לשמחם. וניתן לבאר, כיון שאין שמחתו שלמה ללא שמשמח גם את בני ביתו, כמו שביאר הרמב"ם בפרק ו' הלכה יח בסופה, בחיוב לשמח את העניים גם-כן, שללא שמשמחם אין שמחתו שלמה. ולפי זה קשה להבין מדוע יש קשר בין החיוב במצוות לחיוב האב לשמח בניו. אמנם, ניתן לחלק ולומר ששונה המצוה לשמח את העניים מן המצוה לשמח את בני ביתו, שעניים מצוה לשמחם גם על מנת שתהיה שמחתו שמחת המצוה, ולא שמחת כריסו, כהגדרת הרמב"ם, אך בני-ביתו מצוה לשמחם משום שבעצם גם הם מצויים בשמחה, אלא כיון שהם תחת רשות האב, ואינם יכולים לשמח את עצמם בקניית בגדים וכדומה, הוטלה החובה לשמחם על אב הבית. ולענ"ד נראה שכך יותר משמע בדברי הרמב"ם למעין. - הערת העורך.

תגובת הכותב להערה: ונראה אכן כחילוק בין עניים לבני משפחתו. אולם לגבי השאלה מה הקשר בין חיוב במצוות לחיוב האב לשמח בניו, נצטרך לומר שהתורה מצוה מצוה של "ושמחת בחגך", וזו מוטלת על החייבים במצוות, והאשה שפטורה ממצוות-עשה שהזמן גרמא - פטורה ממנה, אלא שיש מקום לגרום לה שמחה, כדי שאף היא תשמח מצד הרעיון שעומד מאחורי ציווי התורה. וכן הוא לגבי בניו, שבדאי חייבים, ואם אין להם אפשרות, יש לאב חיוב לגרום להם שמחה, כדי שגם הם יוכלו לקיים את המצוה. והבנים הקטנים - לא שייך בהם הטעם שהם חייבים במצוות. והאשה, היא בעצם בת מצוות, אך יש לה פטור, ולכן יש לה מצוה, ויש לשמח אותה, אבל הקטן הוא לא בא עדיין לכלל חובת מצוות - בניגוד לאשה. וגם סברא נוספת, שלקטן נוח בשמחת אביו והוא שמח בשמחתו, כמו שהוא גם סומך עליו שייטיב עימו בכל דבר. ואולי משום כך אין אולי חיוב כל-כך לשמח בניו הקטנים.

בענין ארבע כוסות בשיטת הרשב"ם (קח):

נותנים להם קליות ואגוזים - לא בשביל שישמחו, כפי שאולי ניתן היה לחשוב - אלא הטעם בכדי שלא ישנו, וישאלו.

על-פי הסברנו זה מיושבות בכך כל שאלותינו:

א. שאלנו על הכפילות בין דברי רבי יהושע בן לוי והברייתא. תשובה: רבי יהושע בן לוי בא מצד זיכרון הגאולה, והברייתא מדברת על החיוב מצד השמחה.

ב. שאלנו, שלרבי יהודה לא יועיל לתקן דבר אחר במקום היין, שהרי בכל מקרה אינם מחוייבים במצוות. תשובה: נכון, לרבי יהודה לא מתקנים משהו אחר במקום, מפני שתינוקות אינם מחוייבים בשמחה, אלא שהקליות והאגוזים נועדו רק בכדי שלא ישנו.

ג. שאלנו מהי הבנת תנא קמא, מצד מה מחוייבים קטנים לשתות ארבע כוסות, הרי הם פטורים ממצוות דרבנן? תשובה: תנא קמא מבין שיש מצוה לשמח קטן, וחיוב ארבע כוסות הוא על המשמח לתת לקטן, מה שרבי יהודה לא מקבל, כי לפי שיטתו מצות שמחה היא דוקא בגדולים.

ד. לגבי ההערה בדבר הטעמים השונים שמופיעים ברשב"ם, שנקט לכאורה בהסבר חובת הקטנים, בטעם שלא נקט בחיוב הנשים. תשובה: הרשב"ם הבין שבדברי רבי יהושע בן לוי מתחדש חיוב לנשים מצד זיכרון הגאולה והנס. חיכרון הנס הוא רק למי שבזכותו הנס. ואילו בהסברו לגבי מצות שמחה, מבין הרשב"ם שענין השמחה בחג הוא לכל מי שנגאל, ולכן הקטנים חייבים בארבע כוסות, ואין סתירה בדבריו. נודקא על התוספות יהיה קשה, מדוע לא הסתפקו בדברי הברייתא או בדברי רבי יהושע בן לוי לחוד, ונצטרך לומר, שלתוספות יש בכל דבר חידוש, בדברי רבי יהושע בן לוי - את הטעם שנשים חייבות למרות שזו מצות-עשה שהזמן גרמא, ובברייתא - חיוב הקטנים במצות ארבע כוסות.]

לסיכום:

הרשב"ם מדוקדק היטב. שיש שני עניינים במצות ארבע כוסות. א) מצות שמחה. ב) זיכרון הגאולה והנס. ומחלוקת תנא קמא ורבי יהודה היא בשתי נקודות שונות. 1) מצות שמחה היא על כל הנגאלים כולל הקטנים, לתנא קמא, ולרבי יהודה מצות שמחה למחוייבים במצוות. 2) לתנא קמא מצות שמחה דוקא ביין, ולרבי יהודה כל אחד בראוי לו.